

UOT 94(479.24)

RAMİL AĞAYEV

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan ramilmahir@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TÜRK LƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz, Nizami Gəncəvi, türk, xəzərlər, qıpçaqlar, etnos.

Giriş

Ümumtürk dünyasının tərkib hissəsi olan tarixi Azərbaycan torpaqlarında qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır.

Türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmış, Xəzərtrafi və Mərkəzi Asiyada məskunlaşmış digər türk tayfaları ilə daimi sıx əlaqələrə malik olmuşlar. Türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır. Bu hər şeydən əvvəl Yaxın və Orta Şərqi, o, cümlədən Xəzərtrafi regionun qədim dövrlərdən türkmənşəli xalqlarla məskunlaşması ilə izah oluna bilər.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Yaxın və Orta Şərqi özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Türk xalqlarının yaranması, yayılma arealı, bəşər tarixindəki yeri və rolu yanlış göstərilmiş, türk xalqlarını tarixi köklərindən qoparmaq üçün onların min illərlə yaşadığı torpaqlar [Qafqaz, Kiçik Asiya, Mərkəzi Asiya] Hind-Avropa mədəniyyətinin beşiyi sayılmışdır. Bu

siyasətin tərkib hissəsi olaraq, türklərin Xəzərin qərbində və cənubunda yerləşmiş torpaqlara çox sonralar gəlməsi, yerli əhalinin necə deyirlər, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə indiki Azərbaycan ərazisində və Şərqi Anadoluda Qafqaz və İrandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma mülahizələr ortaya atılmış və guya "problemin həlli yolunda" araşdırmalar aparılmışdır.

Yaxın və Orta Şərqi etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə, təkcə tarixi və coğrafi əsərlərdə deyil, həm də bir sıra Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində də rast gəlinir. Bu baxımdan Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Arif Ərdəbili və başqalarının əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindəki tarixi faktlarla bağlı müəyyən qiymətli fikirlər söylənilmişdir. Lakin bu fikirlər kifayət deyildir və bu istiqamətdə araşdırmalar davam etdirilməli, hələ üzə çıxarılmamış bir sıra yeni faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilməli, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmalıdır.

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər dövrü tarixi məsələlərini, o cümlədən etnik tariximizlə bağlı məsələləri öz əsərlərində əks etdirən dahi şairlərimizdən bir də Nizami Gəncəvidir. Əsl adı Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif olan Nizami Gəncəvi [1141-1209] Atabəylər dövlətinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncədə türkmənşəli sənətkar ailəsində dünyaya göz açmış və bütün ömrü boyu öz yaradıcılığı ilə Vətəninə bağlı olmuşdur. Beş poemadan – "Sirlər xəzinəsi" [1177], "Xosrov və Şirin" [1180], "Leyli və Məcnun" [1188], "Yeddi gözəl" [1196] və "İsgəndərnamə"dən [1203] ibarət olan "Xəmsə" ["Beşlik"] Nizami Gəncə yaradıcılığının zirvəsidir.

“Xəmsə” bir poeziya incisi olmaqla yanaşı, həm də özündə qiymətli faktları əks etdirən tarixi mənbədir. Belə ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində dünyanın yaranmasından, şairin yaşadığı günlərdə baş vermiş bir sıra tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə, həm ölkəmizin, həm də ətraf bölgələrin siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik tarixi ilə bağlı bir sıra maraqlı faktlara rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu dövrün müxtəlif dillərdə yazılmış sinxron qaynaqları ilə uyğunluq təşkil edir və mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

“Xəmsə”yə daxil olan poemalardakı bir çox tarixi şəxsiyyət və hadisələr Nizaminin təfəkkür vüsəti və sənətkarlıq qələmi ilə yeni və orijinal bir şəkildə tərənnüm olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi hadisələrin şərh zamanı bir sıra rəsmi sənədlərdən və tarixi mənbələrdən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmişdir. O, öz poemalarında bu fakta bir neçə dəfə işarə etmişdir. Şair öz əsərlərində ərəb və fars dillərində yazılmış mənbələrə, o cümlədən Firdovsi, Ət-Təbəri, Bələmi, İbn Muqaffa, İbn Qüteybə, Səalibi, Həməzə İsfahani və başqalarının əsərlərinə dönə-dönə müraciət etmişdir. Şairin pəhləvi, yunan və latın mənbələrindən də bəhrələndiyi onun əsərlərindən görünməkdədir.

Nizami Gəncəvinin poemalarının bir tarixi əsər kimi elmi əhəmiyyəti M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfili, H.Araslı, M.A.Dadaşzadə, S.Vurğun, V.Aslanov, C.Heyət, S.Nəfisi, A.Krımski, Y.E.Bertels, Z.İbrahimov, H.Məmmədzadə, Q.Y.Əliyev, R.Əliyev, Z.Quluzadə, A.Rüsəmov, Q.Beqdeli, Ç.Sasani, Q.Cahani, Ə.Abbasov, T.Kərimli, S.Hacı, S.Şıxıyeva, N.Cabbarlı, F.K.Timurtaş və başqaları tərəfindən qeyd edilmişdir.

İran ədəbiyyatşünasları Nizami ilə Firdofsinin qarşı-qarşıya qoymaq, Firdofsinin Nizamidən daha böyük sənətkar olduğunu isbat etməyə çalışmışlar. Eləcə də, bəzi Avropa və İran şərqşünasları, o cümlədən B.Yakub və V.Dəstgərdi Nizamini Firdofsidən qat-qat üstün bir şair olduğunu iddia etmişlər. Lakin hind alimi Şibli Nemani, alman yazıçıları Höte, Henrix Heyne, çex alimi Y.Rıbka, sovet dönəmi tədqiqatçıları Y.E.Bertels, İ.S.Barginski, H.Araslı onları müqayisə etməyi düzgün saymamış, hər iki sənətkarın özünəməxsus yaradıcılıq məharətinə malik dahi şair olduğunu qeyd etmişlər [2, 7-8].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ümumtürk tarixi xüsusi yer tutur. Müəllifin əsərindəki türklərlə bağlı məlumatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türklərin vəsfi ilə bağlı məlumatlar;
2. Qədim türklər haqqında məlumatlar;
3. Orta əsrlər dövrü türk xalqları və hökmdarları haqqında məlumatlar.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində türklərin vəsfi

Nizami Gəncəvinin əsrlərinin dərinədən və diqqətlə araşdırılması onun bir müsəlman təəssübkeşi olduğunu göstərir. Bununla belə, şair həm özünün türk kimliyini, həm də məxsus olduğu türk xalqın bir sıra üstün keyfiyyətlərini də nəzərdən qaçırmır. Lakin Firdovsidən fərqli olaraq, onun əsərlərində ifrata varmaq yoxdur, fars-türk, türk-ərəb düşmənliliyi yoxdur [9, 172].

Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında türkə və türklüyə məhəbbət qırmızı bir xətt kimi keçir. Onun əsərlərində öz doğma xalqına – türk etnosuna məhəbbəti açıq-aşkar duyulmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi insanlığın qəbul etdiyi bütün gözəllikləri və müsbət keyfiyyətləri “türk” adlandırır. Şairin öz əsərlərinə söykənməklə bu məsələ ilə bağlı yuxarıda adı çəkilən nizamişünas alimlər tərəfindən bir sıra araşdırmalar aparılmış və Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinə görə türk olduğu sübuta yetirilmişdir.

Şairin türklüyü və türk tarixinə, türk xalqlarına münasibəti məsələsi ilk dəfə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qabarıq şəkildə səsləndirilmiş, sonra isə yuxarıda adı çəkilən bir sıra nizamişünas alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800-cü ildönümü münasibətilə 1941-ci ildə yazmış olduğu, lakin 1951-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində şairin “Xəmsə”sində rast gəlinən faktlara da istinad edərək ölkə əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, əsərinə “Nizamidə türklük” adlı xüsusi yarımbaşlıq da daxil etmişdir [15, 205-216].

Nizami Gəncəvini türk mühitindən ayırmaq istəyənlər onun poemalarının fars dilində yazılmasından, daha sonralar yazılmış bəzi mənbə-

lördəki qeyri-dəqiq məlumatlardan və “İsgəndərnamə”nin ikinci hissəsində - “İqbalnamə”də Qum yer adına rast gəlinməsindən bəhanə kimi istifadə edirlər. Beləliklə, bəzi Avropa və İran tədqiqatçıları Nizami Gəncəvini Azərbaycan mühitindən ayıraraq onu İrandakı Qum şəhəri ilə bağlamağa cəhd etmişlər. Bütün qədim və etibarlı mənbələr Nizaminin məhz Gəncə şəhərində doğulduğunu və orada yaşayıb-yaratdığını bir mənalı şəkildə qeyd edirlər. Nizaminin əsərlərinin XIV-XV əsrlərə aid əlyazmalarında şairin Gəncəyə gəlmə olduğu barədə heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Nizami əsərlərinin XVI əsrdə və sonralar köçürülmüş nüsxələrində, daha doğrusu “İqbalnamə”nin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək dörd misra artırılmışdır. Həmin misraların sonradan artırıldığını məşhur İran tədqiqatçısı Səid Nəfisi də etiraf etmişdir [1, 6]. Həmin dörd misra [1, 6] aşağıdakı kimidir:

چو در گرچه در بحر گنجه گم
ولی از قهستان شهر قم
بتفریش دهی هست تا نامه او
نظامی از انجا شده نامجو

**Gəncə dənizində olsam da pünhan,
Yerim Qum şəhridir, yurdum Qohestan.
Təfrişdə Ta adlı bir kənd dayamb,
Nizami ad-sanı ordan qazanıb! [5, 6].**

Həmin Qum yer adının Azərbaycanın Qax rayonundakı Qum kəndi ilə bağlı olması haqqında da fikirlər vardır. Bu məsələyə münasibət bildirən Z.M.Bünyadov yazır: “Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərğ olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindəyəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərki etməmişdir” [3, 202].

Lakin bu fikir də öz təsdiqini tapmamışdır, daha doğrusu mübahisəlidir. Nizaminin doğulduğu, ömrü boyu yaşadığı və vəfat etdiyi yer Gəncə şəhəridir. Nizami Gəncəvi də poemalarında buna dönmə-dönə işarə etmişdir.

Nizamini Gəncədən ayırmaq cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərən Y.E. Bertels yazır ki,

ingilis şərqşünası Riyonun qeyd etdiyi kimi, Qum adı sonradan mirzələr tərəfindən əlavə edilmişdir. Sözlərinə davam edən müəllif əlavə edir ki, “İsgəndərnamə” əsərinin ona məlum olan h.q. 763-cü (1360-cı) ilə aid ən qədim əlyazmasında Qum yer adına rast gəlinmir, həmin misra sonradan əlavə edilmişdir və Nizami Gəncəviyə aid deyildir [17, 26]. Azərbaycan nizamişünasları da bu fikirdədirlər: “Təəssüflərsun ki, XVI əsrdən sonra yazılan bir çox təzkiyələrdə Nizaminin babasının, yaxud atasının İranın Qum vilayətinin Təfriş elinin Ta kəndindən olduğu barədə və bu kimi fikirlər yürüdülmüşdür” [5, 6].

V.Dəstgerdi isə şairin tez-tez İraqı tərifləməsinə əsalanaraq onun, guya İraqda anadan olması fikrini ortaya atmışdır [5, 6].

M.Ə.Rəsulzadə haqqında bəhs olunan əsərində bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında örnəklər vermiş [15, 35-42], Nizamini “hissiyatca türk və müsəlman olan” şair kimi təqdim etmişdir [9, 171]. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətinin dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını qeyd edir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktları ortaya qoyur. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türküstan deyən bir şairə hansı ağız “o, türk deyildir”, deyə bilər?” [15, 58; 9, 171]. Təsədüfi deyildir ki, şair “Yeddi gözəl” poemasının bir yerində [4, 45] özünün türk olmasına qiymət verilməməsindən belə şikayət edir:

**Almaz türklüyümü həbəş ölkəsi,
Olmuş xoş dovğadan məhrum cümləsi.**

Nizami Gəncəvi burada demək istəyir ki, mənim türk dilində yazılmış gözəl, ağ, parlaq əsərlərimi və özümün türk olduğumu qaralığ rəmzi, cəhalət rəmzi olan həbəş ölkəsində başa düşməzlər, qəbul etməzlər, anlamırlar. Türklərin milli xörəyi olan ləzzətli dovğanın dadını bilməzlər [4, 311].

Maraqlıdır ki, insan xarakterlərinin təsviri zamanı Nizami Gəncəvi müqayisə obyektini kimi türk insanını götürür və ideal insanı həm fiziki,

həm də mənəvi cəhətdən onunla qarşılaşdırır, onunla müqayisə edir, ona bənzədir. Müəllifə görə, türklük “yüksək söz”, “sözünün sahibi” olmaqdır. O, “türk” sözünü “gözəllik”, “qüvvət”, “qəhrəmanlıq”, “rəhbər”, “sədaqət” mənalarında dönə-dönə işlətməmişdir. Bütün bunlar Nizami Gəncəvinin türk insanına məhəbbətinin dəlillərindəndir. Bu faktı, adətən, Nizami Gəncəvini fars şairi hesab edən İran tədqiqatçıları, o cümlədən Səid Nəfisi də duymuş və “Nizami-dən türk iyi gəlir” deməklə, etiraf etməyə məcbur olmuşdur [12, 101-102].

Nizami ədalətli dövlət idealını türk dövləti tipində tapır [12, 103]. Digər tərəfdən şair tutduqları vəzifəyə layiq olmayan və yaxud onu layiqincə yerinə yetirməyən türk hökmdarlarını da tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” poemasında [5, 111] aşağıdakı sətirlərə rast gəlirik:

**Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətəkar bir hindusan!**

Beləliklə, Nizami Gəncəvi öz qəhrəmanının dili ilə qədim dövrlərdən ədalət rəmzi kimi tanınmış türkün həqiqi simasına zərbə vuran türk hökmdarını lənətləyir, onu şərəfli türk adından məhrum edir [12, 102].

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “heç bir yerdə, farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi ilə ifadə edilməmişdir” [15, 207-208]. Təsədüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin “türk kimi” [“türkvar”, “türktaz”] meydana atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir. Məsələn, “Yeddi gözəl” poemasında [4, 142] Bəhram Gurun dilindən deyilir:

**Türktaz ləqəbi verilib mənə,
At çapar, türk kimi geniş səhrada.**

Nizami Gəncəvinin türk kimliyi, xalqına, türk dilinə məhəbbəti “Leyli və Məcnun” poemasında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, poemanın yazılma səbəbindən bəhs edən Nizami Gəncəvi göstərir ki, o, əsəri türkcə yazmaq istəmiş [6, 134], lakin dövrün poeziya

ənənələrinə sadıq qalan sifarişçi hökmdar ona belə demişdir:

**Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.**

Əsərdən məlum olur ki [6, 35], Nizami Gəncəvi hökmdarın bu sözlərdən çox pərişan olmuş, hətta poemanı yazmaqdan imtina etmək istəmişdir:

**Qulluq halqasına düşdü qulağım
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.**

Lakin şair I Axsitanın [1160-1196] şeirə və şairə qiymət verməsini əsas götürərək və oğlu Məhəmmədin məsləhətini nəzərə alaraq poemanı bir sənət nümunəsi kimi yazmağa qərar vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Axsitanın Nizami Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” əfsanəsini türkcə deyil, farsca yazmasını sifariş etməsi də təsdiqləyir ki, həmin dövrdə türkcə bədii əsərlər yazması ənənəsi də mövcud olmuşdur. Bu tarixi faktla Nizami Gəncəvinin də türkcə yazdığı, azərbaycanlı olduğu vasitəli surətdə təsdiqlənir [13, 124].

Bu məsələyə münasibət bildirən Y.E.Bertels Nizaminin hələ ondan əvvəl formalaşmış ənənələrə, o cümlədən poeziyada hakim mövqə tutan fars dilində yazmaq ənənəsinə qarşı mübarizə apardığını, poeziya dilində islahat keçirmək istədiyini, lakin gücsüz olduğunu, şairin özünün də bunu dərk etdiyini, xüsusi olaraq, vurğulamışdır [17, 128-129]. O, qeyd edir ki, orta əsrlərdə rus aristokratiyasının dili fransız dili olduğu kimi, müsəlman Şərqiində də fars dili saray əyanlarının, hakim dairələrin poeziya dili idi [17, 16]. Fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami bütün varlığı ilə Vətəninə bağlı idi və Azərbaycana İranın tərkib hissəsi kimi deyil, müstəqil bir ölkə kimi yanaşırdı [17, 137].

Nizami Gəncəvi əsərlərində [20, 359] əslən qıpçaq olan həyat yoldaşı Afaqı “türk”, onun ölümünü bir “türk köçü”, öz oğlu Məhəmmədi də “türkzadə” adlandırır:

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج،
به ترکی داده رختم را به تارج.
اگر شد ترکم از خرگه نهانی،
خدایا ترک زادم را تو دانی.

**Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək elədi yurdumu tarac.
O türküüm getdisə bir gün çadırndan,
Saxla türküzdəmi sən, ey Yaradan! [7, 342].**

Nizaminin türklərə məhəbbəti özünü bir də onda büruzə verir ki, şair yaratdığı müsbət monumental obrazların əksəriyyətini ya türk kimi təsvir edir, ya da onların müsbət insani sifətlərini türklərlə müqayisə edir. O, məşhur qəhrəmanlarını, o cümlədən Məcnunu, Leylini, Şirini, Məhin Banunu və başqalarını türk adlandırır.

Nizami yaşadığı “Leyli və Məcnun” əsərində cəmiyyətdə başa düşülməyən Məcnunu da türkə bənzədir:

**O evdən türk kimi çıxaraq yenə,
Düşdü köçərilik düşərgəsinə. [6, 77].**

Nizami Gəncəvinin türkə məhəbbəti o qədər böyükdür ki, hətta Makedoniyalı İskəndəri “Rum taclı türk” adlandırır [14, 15].

Məlumdur ki, XI-XIII əsrlər Azərbaycan poeziya məktəbinin poetik özəlliklərindən biri də fars dilində yazılmış əsərlərdə türk sözlərinin işlənməsi olmuşdur. Bu baxımdan Əfzələddin Xaqani, Qətran Təbrizi ilə yanaşı, Nizami Gəncəvini də qeyd edə bilərik. Onun əsərlərində rast gəlinən türkmənşəli sözlərə alaçuq, amac, bayraq, sancaq, çalış, bilək, tutuq, tutmac, çavuş, dağ, ozan, muncuq, yağ, çabuk, yeylaq, sancaq, uşaq, hancarı, tamğac və s. kimi sözləri nümunə göstərmək olar [15, 362-369; 10, 148-152]. Əsərdə həm də Azərbaycan türk mühitinin məhsulu olan bir sıra atalar sözlərinə də rast gəlinir.

Nizami Gəncəvi qədim türklər haqqında

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qədim türk tarixi xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində türklərin qədim dövrlərdən şanlı tarixə malik olmasına və ədalət rəmzi olan dövlətlər qurmasına işarə edilir. Nizami Gəncəvi qədim türklərdən, əsasən, vahid ad altında bəhs edir və onları ya-

radılış etibarilə hərbi cəhətdən üstün bir xalq kimi təqdim edir. O, qədim türklərin vahid hökmdara malik olduğunu göstərir və onu Turan hökmdarı, onun taxtını isə Turan taxtı adlandırır [8, 282]. Onun əsərlərindən məlum olur ki, tarixi Azərbaycan torpaqları İran və Turan çəkişməsinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Lakin Nizami ilə Firdofsi arasında bu çəkişmənin vəsfində yanaşma fəqrilliyi vardır. Firdofsi müxtəlif dastan, əfsanə və rəvayətləri İran tarixini, fars ənənələrini canlandırmaq, yaşatmaq üçün istifadə etmişdir. Nizami isə tarixi hadisələrdəndən həqiqətə naminə, gözəllik yaratmaq üçün faydalanmışdır [9, 172]. Nizami “Kini-Səyavuş” və “Kini-İrəc” [7, 258] ifadələrinin sasanı mühitində hələ də qaldığını göstərir. Bununla da o, fars mühitində İran-Turan müharibələrinin özündən sonra buraxdığı izlərə və farslar arasında Turan hökmdarlarına nifrət və qisas duyğularının qalmasına işarə edir.

Müəllif öz əsərlərində qədim türk hökmdarı, Turan hökmdarı Əfrasiyab haqqında da məlumat verir. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Makedoniyalı İsgəndərin əzəmətini nümayiş etdirmək üçün onu Əfrasiyabın varisi [19, 482] adlandırır:

که چون وارث ملک افراسیاب،
سر از چین برآورد چون آفتاب.

**Əfrasiyab mülkünün varisi erkən,
Başını günəştək ucaltdı Çindən [8, 273].**

Müəllif, burada Əfrasiyabın bir zamanlar Azərbaycandan Çinədək böyük bir əraziyə yayılan türklərə hökmranlıq etdiyinə işarə edir və vahid ümumtürk məkanının olduğunu xatırladır.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında Azərbaycanın qərb torpaqlarının qədim türk torpaqları olduğuna işarə edir, onun hökmdarı Məhin Banunu və ətrafındakıları türk adlandırır. Təsədüfi deyil ki, poemanın bir yerində Məhin Banu Şirinə öyüd verərkən Xosrovu iranlıların əfsanəvi hökmdarı Keyxosrovla, özlərini isə türklərin qədim hökmdarı Əfrasiyabla [Alp Ər Tonqa] müqayisə edir [7, 119].

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında türklərin ən böyük xalqlardan olduğunu, geniş bir əraziyə yayıldıklarını, xüsusilə, qeyd

edir. Bu, bir sıra tarixi və dini kitablardakı Yafət [Yafəs] nəslindən olan türklərin payına daha geniş ərazilərin düşməsi haqqında faktlarla uzlaşır. Həmin məlumatlara görə, Nuh əraziləri 3 oğlu [Ham, Sam, Yafəs] arasında bölüşdürmüş, Şərq və Şimal ölkələri Yafəsin payına düşmüşdür. Onun birinci oğlu və vəliəhdi Türk, ikinci oğlu isə Xəzər olmuşdur. “Tövrat”da Nuhun dilindən deyilir: “Allah Yafəsə [Yafətə] genişlik versin” [1, 29]. Yaqut əl-Həməvi yazır ki, yer kürəsi dörd böyük hissədən ibarətdir. Onun dördü biri türk torpaqlarıdır. Türk torpaqları Hindistandan Rumun şərqinə qədər olan əraziləri əhatə edir [11, 18].

“İsgəndərnamə” poemasında [19, ۰۰۰] Makedoniyalı İsgəndərin dilindən deyilən aşağıdakı sözlərə də rast gəlirik:

زه کوه خزر تا به دریای چین،
همه ترک یر ترک بینم زمین.

Xəzər dağından Çin suyuna qədər Türklərlə doludur bütün bu yerlər [8, 313].

Müəllif qədim türklərin döyüşkən tayfalar olduğunu göstərir. O, hər bəhs sənədlərində “türklərin yürüş və coşub-daşmasından”, “türklərin ayaq səslərindən”, “türklərin yağma oxlarından” tez-tez bəhs edir [10, 142]. Nizami “Şərəfnamə”də yenə də Makedoniyalı İsgəndərin dilindən döyüş borularını [əsgər şeypurlarını] eşidən qədim “türklərin qoluna gəldi qüvvət” deməklə onların döyüşə can atmaq istəyini qabartmışdır [8, 316]. Başqa bir epizodda [19, 480] Makedoniyalı İsgəndər türk döyüşçüləri haqqında belə deyir:

غلامان ترکم چو گیرند شست،
ز تری رسد لشگری شکست.

Əlinə yay alsan nişançı türklər Atdığı hər oxla bir ordu yenər [8, ۲۷۰].

Nizami Gəncəvinin poemalarında qədim türklər və onların həyat tərzini haqqında bir sıra digər məlumatlara da rast gəlinir.

Nizami Gəncəvi orta əsrlər dövrü türk xalqları haqqında

Nizami Gəncəvinin poemalarında qədim türklərlə yanaşı, orta əsrlər dövründə Qafqaz, Volqa-Xəzər, Mərkəzi Asiya bölgələrində yaşamış ayrı-ayrı türk tayfaları haqqında da məlumata rast gəlinir. Onun əsərlərindən məlum olur ki, həmin tayfalar qədim dövrlərdən etibarən adı çəkilən ərazilərdə məskunlaşmışlar. Müəllif adını çəkdiyi bu tayfalar sırasında xəzərləri və burtaları, bulqarları, qıpçaqları, yəğmələri, xəntayları, xüllələri [xəllux-karluk], talas türklərini, xərxizlər və başqalarını misal göstərmək olar. Nizami Gəncəvi həmin tayfalardan dönə-dönə bəhs etmiş, onların hər birinin həyat tərzini haqqında müəyyən qədər məlumat vermişdir. Şair haqqında bəhs olunan tayfalardan, adətən, döyüş epizodlarında bəhs etməklə onlarda hər bəhs sənətinin, hərbi işin ön planda olduğunu göstərir.

Nizami orta əsrlərin ən böyük imperiyalarından olan Sasanilər dövlətində baş verən hadisələri qələmə alarkən dönə-dönə türklərdən də bəhs etmişdir. Onun əsərində həmin dövrdə yaşamış qəhrəmanların bəziləri, o cümlədən Məhin Banu və Şirin türk kimi təqdim edilir. Burada, xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən adı yazılı qaynaqlarda keçən Şirinin erməni olması haqqında əsassız fikirlər də vardır. İlk yazılı qaynaqlarda Şirinin bizanslı, xuzistanlı, arami, erməni olması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Nizami öz əsərində onu gah Qafqaz gözəli, Bərdə şahzadəsi, gah da Ərmən hökmdarı kimi qələmə alaraq onun mənşəcə və milliyyətcə hansı xalqa, ölkəyə mənsub olduğunu barədə açıq və qəti fikir söyləmir [2, 88; 16].

Bu fikirlərə münasibət bildirən Q.Beqdəli yazır: “Nizamidən sonra yazılan eşq mənzumələrində Şirin əksərən, Ərmən şahzadəsi kimi təqdim olunur ki, bu da müəlliflərin ancaq birini təqlid edib bir əsnə kimi bu fikri qəbul və təkrar etmələri ilə izah oluna bilər” [2, 42]. Burada iki məqamı, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Birincisi, Nizami “Ərmən” yer, coğrafi məkan adı işlədən də onu etnik deyil, coğrafi baxımdan təqdim edir. İkincisi, indi erməni adlanan hayların da Ərmən və Ərməniyyə anlayışına heç bir dəxli yoxdur və bu xüsusi tədqiqat mövzudur. Beləliklə, Nizamının əsərində

“Ərmən” sözü etnonim kimi deyil, bir toponim kimi işlədilmişdir [16].

Bununla belə Nizaminin əsərində həm Şirinin öz dilindən, həm də Məhin Banunun dilindən onun türk olmasına dair işarətlər vardır. Şair Şirini geyimləri, adətləri, davranışları, özünəməxsus etnik xüsusiyyətləri baxımından bir türk qızı kimi təqdim edir. Nizaminin əsərində Şirinin milli kimliyi məsələsinə ilk dəfə Məhin Banunun ona öyüd verməsi zamanı toxunulur [7, 119]. Məhin Banu Xosrov Pərvizin yüksək əsl-nəcabəti qarşısında özünü aşağı tutmasın deyərək Şirinə belə məsləhət verir:

گر او ماهست ما نیز افتابیم،
و گر کخسرو است افراسیابیم.

**Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq [7, 119].**

Bədi və elmi ədəbiyyatda bir qayda olaraq, Əfrasiyab türklüyü, Keyxosrov isə fərsliliyi təmsil edir. Beləliklə, bu epizodda Nizami, Q.Beqdelinin də qeyd etdiyi kimi, Məhin Banu və Şirinin mənşə etibarını ilə türk olduğunu göstərir. Nizaminin yaratdığı Şirin obrazı özünü həmişə bir türk kimi təqdim edir. “Xosrov və Şirin” poemadakı epizodlardan məlum olur ki, Şirin özü də türklüyü ilə öyünür [16]. Məsələn, o, daşdan tikilmiş Qəsri-Şirin sarayında bir məhbus kimi həyat sürdüyü zaman Xosrov Pərviz oraya gəlib onunla danışmaq aparanda özünü “qəmzəylə naz alan türk” adlandırır [7, 253.].

“Xosrov və Şirin”dəki epizodlardan birində Nizami deyir ki, Xosrov “türklük” edərək [cəsarət edərək], türkü, yəni Şirini qarət etmək istədi. Başqa bir epizodda [7, 246] isə Şirin yaşadığı Qəsri-Şirinin eyvanında belə deyir:

**Qara gözlü türkməm, bu dam üstə mən,
Ağ hindu adını almışam səndən.**

Nizaminin əsərində Məhin Banu və Şirinin türkmənşəli obrazları ilə yanaşı, onların fəaliyyət dairəsinin baş verdiyi tarixi coğrafiya da öz əksini tapmışdır. Burada türkmənşəli Məhin Banu və Şirinin hökmdar olduğu ərazilər məhz tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Başqa sözlə, şair Sasanilər dövründə Azərbaycan torpaqlarının türklərin əsas məskənlərindən biri olduğuna işarə

rə edir. Məsələn, şair epizodlardan birində [20, 48] Məhin Banunu Dərbənddən başlayaraq, bütün Arran və Ərmən torpaqlarının hökmdarı hökmdarı kimi belə təqdim edir:

همه اقلیم اران تا به ارمن،
مقرر گشته بر فرمان ان زن.

**Arrandan başlamış Ərmənə qədər
Onun fərmanına boyun əyirlər [7, 63].**

“Xosrov və Şirin”də Məhin Banu ilə bağlı başqa bir epizodda [7, 64] isə deyilir:

**Gül fəslə yamyaşıl Muğan - yatağı,
Yay zamanı yeri Ərmən torpağı.
Yay ötüb keçəndə, payız gələndə
Abxazda ovları salır kəməndə.
Bərdənin havası çox mötədildir,
Hər il qış zamanı o bura gəlir.**

Nizami öz əsərlərində erkən orta əsrlər dövründə Şimali və Cənubi Qafqazda, Volqa-Xəzər hövzəsində mühüm rol oynamış xəzərlərə və burtaslara da yer vermişdir. “Şərəfnamə”dəki epizodlardan birində [8, 316] deyilir:

**Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi,
Soldan da ucalır Bərtasın səsi.**

Burtaslardan “Yeddi gözəl” poemasında da bəhs olunmuşdur. Burada müəllif “Bərtas [burtas] pərdəsi”ndən bəhs etmişdir [4, 254]. Burtaslar gəlincə, onlar Şərqi Avropada yaşamış məşhur türk tayfalarından biri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində Dərbənddən şimalda, Volqa-Xəzər hövzəsində məskunlaşmış türk xalqlarının Azərbaycanla ticarət əlaqələrindən Azərbaycan bazarlarında satılan burtas, bulqar, xəzər məhsullarından dönə-dönə bəhs olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi əsərlərində qıpçaqlar haqqında da məlumat verir və onları döyüşkən xalq kimi təqdim edir. Digər tərəfdən müəllif türk tayfalarının öz arasındakı, o cümlədən, xəzərlərlə qıpçaqlar arasındakı müharibələrə də işarə edir. Məsələn, “Şərəfnamə”də [8, 231] aşağıdakı misralara rast gəlirik:

**Bu qıpçaq xalqı bir dəhşətdir, dəhşət,
Əkin əkməyə də bizdə yox cürət.
Axına başlarkən açıq dağlardan,
Əkindən, biçindən qoymazlar nişan.**

Şair qıpçaqları “çöl xalqı” adlandırır və “qıpçaqlarla qaynaşan boz çöllərdən” bəhs edir [8, 305]. Nizami türklərdən, o cümlədən qıpçaqlardan bəhs edərkən İslam dininin türklər arasında yayılmasından da bəhs edir. Lakin azad türk cəmiyyəti ilə İslam mühiti arasındakı baxış fərqlərinə də işarə edir. Bu hal qadına münasibət məsələsində, xüsusilə, özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Şairin verdiyi məlumata görə, qadın türk cəmiyyətinin bərabərhüquqlu üzvü idi. Qıpçaqlara görə, İslam dinində olduğu kimi qadının üzünü örtməsi doğru deyildir. Məsələn, “Şərəfnamə”də [8, 231] bir qıpçaq sərkərdəsinin dilindən belə deyilir:

**Üz örtmək doğru yol deyildir, ancaq,
İtaət etməz bu ayinə qıpçaq.
Üz örtmək ayini qoy olsun sənin,
Bizə də göz örtmək olmuşdur ayin.
Baxmamaq gərəkdir naməhrəm üzə,
Nə suçu var üzün, cəza ver gözə.**

Nizami Gəncəvi öz əsərində yəğma və xülə türklərindən də bəhs edir [8, 264-265]. Onun əsərlərində, o cümlədən, “Yeddi gözəl” poemasında ötəri də olsa bulqarlar haqqında da məlumata rast gəlinir [4, 217].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında səlcuq türklərinin tarixi mühüm yer tutur. O, həm səlcuq hökmdarları, həm də onlara tabe olan ölkələri, bəylikləri idarə edən ayrı-ayrı türk hakimlər haqqında maraqlı məlumatlar verir. Şair türkmənşəli Ərzincan hakimi Fəxrəddin Məlik Bəhrəm ibn Davudu “Rumun şahı”, “Abxazın fatehi” adlandırır [15, 83; 12, 103; 5, 43]. Tarixi qaynaqlarda onun idarə etdiyi ərazi həm də Mənkücək bəyliyi adlandırılır. Bəhs edilən dövrdə Mənkücək bəyliyi Səlcuq sultanlarına tabe idi [12, 104].

Müəllif öz əsərində Atabəylərin yüksəlişi və tənəzzülü haqqında da məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.M.Bünyadov özünün “Atabəylər dövləti” adlı əsərini yazarkən Nizami Gəncəvinin “Xəmsəsi”ndən də əhəmiyyətli

dərəcədə bəhrələnmiş və onun elmi əhəmiyyətini qeyd etmişdir [3, 9].

Şair “İsgəndərnəmə” poemasında [8, 52] Atabəylər dövlətinin hökmdarı Nüsrətəddin Əbu Bəkr [1191-1210] “Beşinci ölkənin”, yəni Azərbaycan və Türkünstanın da daxil olduğu beşinci iqlimin hökmdarı adlandırır:

**Yeddi göy altında, ey dünya şahı,
Beşinci ölkənin sənsən pənahı.**

Nizami Gəncəvinin əsərlərində III Toğrul, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Ələddin Körpə Arslan, I Axsitan kimi türkmənşəli hökmdarların fəaliyyətinə də yer verilmişdir.

Nəticə

Yaxın və Orta Şərqi qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən Nizami Gəncəvinin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun əsərlərində Azərbaycan və ətraf ərazilərin etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Şairin əsərlərində türklər döyüşkən bir xalq kimi təqdim edilir, onların müsbət keyfiyyətləri ön plana çəkilir, Azərbaycan da daxil olmaqla, Yaxın və Orta Şərqi tarixində müstəsna rol oynadıqları vurğulanır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Xəzərətərafı bölgələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu məlumatlar, bəhs olunan problemlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurulmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeyd-şərtsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret faktların ortaya çıxarılması ilə nəticələnmə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayram S.Kaynaklara görə Güney-Doğu Anadoluda proto-türk izləri, Ankara: Türk Dünyası Araşdırma Mərkəzi, 1988, 132 s.

2. Beqdeli Q. Şərqi ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970. 370.s.

3. Bünyadov. Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti [1136-1225-ci illər]. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 312 s.
4. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 336 s.
5. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s.
6. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 s.
7. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 s.
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı, Adiloğlu, 2011, 663 s.
9. Hacı S. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi [Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası əsasında] /Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016, s. 167-176.
10. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda [məqalələr toplusu]. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 704 s.
11. Həməvi Yaqut. Mucəm əl-buldan. Əl-mücelləd əl-əvvəl, Tehran, 1965, 962 s.
12. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, 244 s.
13. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 448 s.
14. Nizami Gəncəvi: bibliografiya. Bakı, Zərdabi ЛТД, 2012.- 632 s.
15. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Təknur, 2011, 520 s.
16. Şıxıyeva S. Türklüyü ilə qürurlanan Şirin. Nizaminin "Xosrov və Şirin"i əsasında. Ədəbiyyat qəzeti, 17 oktyabr 2021 r.
17. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Эпоха – Жизнь – Творчество. Баку: АзФАН, 1940, 148 с.
18. دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. تهران، ۱۳۶۲. ۴۰۷ ص.
19. نظامی گنجوی. شرفنامه. // www.ParsBook.org (14 iyun 2022)
20. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. // www.ParsBook.org (14 iyun 2022)

Summary

Ramil Aghayev

Turks in Nizami Ganjavi's oeuvre

Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijan population, which is an integral part of the all-Turkic world, are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.

Information about the ancient Turks living in the territory of Azerbaijan and in other historical Turkic lands is found not only in historical and geographical works, but also in the works of Azerbaijani classics.

From this point of view, the study of the views of Nizami Ganjavi's on the Turks is of great interest and can contribute to cover issues related to the history of the Turks as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the of the Near and Middle East population.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus, Nizami Ganjavi, Turk, Khazars, Kipchaks, ethnos.

Резюме

Рамил Агаев

Тюрки в творчестве Низами Гянджеви

Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являющегося составной частью общетюркского мира, уже в течение многих лет ждут в исторической науке своего решения.

Сведения, связанных с древними тюрками жившими в Азербайджане и в других исторических землях тюрков, имеются в историко-географических сочинениях, а также трудах азербайджанских классиков.

С этой точки зрения огромный интерес вызывает изучение сведений и соображений Низами Гянджеви, связанных с тюрками. Исторические исследования в этой области могут содействовать изучению этнического состава населения Ближнего и Среднего Востока, устранению «белых пятен» в этой области науки. Например, во всех поэмах «Хамсе» Низами Гянджеви встречаются интересные сведения, связанные с историей и этнической географией Азербайджана и сопредельных стран. Огромное число этих фактов достоверны.

Ключевые слова: *Азербайджан, Кавказ, Низами Гянджави, тюрк, хазары, кыпчаки, этнос.*